

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԺՈՒԹԻՒՆ

1. Մեր հին մատենագրութիւնը, շատ քիչ բացառութեամբ, գոտո կրօնական է, և մեր նախնիք, ընդհանուր զիծերու մէջ, բոլորովին կրօնական հասարակութիւն մ'էին, իրենց եկեղեցիով: Ան ինքզինք իբրև ազգային ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ շնչտել տուաւ Զ. դարու կիսուն: Այնուհետև է որ կունենանք մեր տօմարն ու կրօնական բանաստեղծութիւնը.

2. Ս. դարուն, «Ոսկեղէն դարուն», ս. Թարգմանիչներու ձեռքով կակտի մեր Եկեղ. մատենագրութիւնն, որ երկու մասի կը բաժնուի՝ Ժողովրդային ու վարդապետային: Առաջինը կը բովանդակէ 1. Կրօնային բանաստեղծութիւնը, այսինքն Շարականներ, Տաղեր, Գանձեր. նաև կրօնական առասպելներ, Հաւատալիքներ, Տեսիլքներ և այլն. 2. Վարդապետութիւն, այսինքն Վարք սրբոց և Տօներու նշանակութիւնը. 3. Արարչութեան, գլխաւորապէս եկեղեցական ճառեր, ներբողներ ու խրատներ. 4. Հովուական, այսինքն եկեղեցական կոնդակներն ու չրջաբերականները: Վարդապետական մասն որ ժողովրդին մատչելի չէ և միայն կը զբաղեցնէ մասնագէտ եկեղեցականները, կը բովանդակէ 1. Գաղափարային. այսինքն ուսումնասիրութիւն այնպիսի կրօնական դիրքերու որ կը վերաբերին Աստուածութեան գաղափարին, եկեղեցական խորհուրդներուն և այլն, և որ կը լուսարանէ ուղիղ վարդապետութեան ու չարափառ վարդապետութեան տարբերութիւնը: 2. Մեթոփիզիկային, որ ս. Գիրքը կը բացատրէ Աւանդութեան և ս. Հարց գրուածներուն համաձայն: Եւ 3. Կանոնադրութեան կամ կանոնային ուսուցման, այսինքն եկեղեցական կանոններու քննութիւնը, ծագումն ու պատմութիւնը:

3. Եկեղեց. Մատենագրութեան աղբիւրներն են Քաղաղութիւն կամ Գաղափարային, Մեթոփիզիկային, Վարդապետական և ԼՈՒՄՍԵ Ա.

այլն, որոնց մէջ են կրօնական երգերը, Տօները և Խորհուրդներու վերաբերեալ աղօթքներն և այլն. ձառնիք կամ Տնտեսական, Ժողովածուներ, սուրբերու մասին պատմութիւն, ներքող և այլն. Իսկոնգիք զանազան եկեղեցական ժողովներու կանոններու հաւաքածուներ: Ասոնցմէ զատ կան նաև սա նիւթական աղբիւրները՝ եկեղեցական պատկերներ, Խաչեր, Աւետարաններ, Ջարդեր, Սպասներ, Անօթներ և այլն, որոնք ունին իրենց պատմութիւնը. նաև տաճարներն որոնց շինուածքի տարբերութեան մասին ատենօք քննութիւններ և վէճեր եղած են: Նմանապէս աղբիւր են հին ձեռագիրները, որոնց թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներքին կազմութիւնը ծանօթութիւն կուտայ կղերին արուեստագիտութեան վրայօք: Ասոնց մասին մինչև անգամ առանձին հրահանգներ կային: Ձեռագիրներէն ոմանք ճոխ յիշատակարաններ ունին, որոնց մէջ տեղեկութիւն տրուած է թէ ո՛ր գրուած է գիրքը, որո՞ւն ձեռքով և ո՞վ թելադրած է: Ասոնց մէջ կան գեղարուեստի վերաբերեալ բաւեր, դարձուածքներ: Նախնիք մեծ ջանք ի գործ կը դնէին՝ ս. Գիրքը ծաղկելու համար, օրովհետև աղիկա իրենց համար ապաշխարութիւն կամ բարի գործ կը համարուէր:

4. Եկեղեց. Մատենագրութեան ժողովրդական մասը միայն ժողովրդի կեանքին հետ կապ ունի. հոն պատկերացուած են հայոց կրօնական զգացումներն ու պահանջները: Իր գոյութեան պատճառն ու նպատակը նոյն իսկ ժողովրդական կեանքն է:

Եկեղեցական մատենագրութեան այս մասին մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէ կրօնական բանաստեղծութիւնը: Սա բանահիւսութեան կամ գրականութեան այն ճիւղն է ուր կարելի է ճանչնալ իւրաքանչիւր ազգի զանազան դասակարգի ըմբռնած կրօնական կատարելատիպ էականներն ու իրենց պարագաները: Հոս երանգներով պատկերացուած է ժողովրդի երևակայութիւնը կրօնական գաղափարներու մասին, որոնք այնքան աւելի յսեմ ու ընտիր կերևան, որքան զարգացած է նոյն իսկ այդ գաղափարներն ընդունող ժողովուրդը, Կրօն. բանաստեղծութեան մէջ խտացած է ժողովրդի գաղափարը գերագոյն էակի, երկնային զօրութեանց աջակից կամ հակառակ ոգիներու, իրենց գործերուն և մարդոց վրայ գործած տպաւորութեան մասին: Հոս իրականը խառնուած է մտացածինին հետ,

և ավելի յատակ կարտայայտուի ժողովրդի երևակայութեան ուժն ու իրենցմէ յառաջ եկած հաւատքը: Եւ որովհետեւ կրօն. բանաստեղծութիւնը զարգացած է ժողովրդի երևակայութենէն, իր գոյութիւնը կը շարունակէ անխափան. դարերու ընթացքին մէջ, ցորհալի նոյն ինքն ժողովուրդն ապրի: Այդ բանաստեղծութիւնը յաւիտենական է: Հին հաւատքի ատեն հաստատուած կրօնական բանաստեղծութիւնը կը մշտնջենաւորէ իր գոյութիւնը՝ պատուաստուելով քրիստոնէական հայեացքով: Այդպէս կարելի կըլլայ քրիստոնէական կրօնի բանաստեղծութեան մէջէն հետագոտել հին հաւատքի բեկորները:

5. Կրօնական բանաստեղծութեան աղբիւրներն են. 1. Նոյն իսկ ժողովրդական իշխանքը. 2. Կրօնական իշխանքը. 3. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ դոգմաւեան նախնի ժամանակները կամ երեսյնները. 4. Ճգնառութիւն իշխան կամ Մենախոյութեան. 5. Բնութեան երեսյններու բացառութիւնը կրօնական րեալիքով:

Ժողովուրդը կրօնքով կապրի: Ունի իր Սրբութիւններն որոնց մասին հիւսած է զանազան երգեր ու զրոյցներ: Ասոնք դարերու ընթացքին մէջ փոխուած են ժողովրդի զարգացման համեմատ: Ժողովրդական կեանքն է եղած այն գլխաւոր ուժն որով պահպանուած են նախնի կրօնի զանազան սկզբունքները. հազար ու մէկ փոփոխութեանց ենթարկուելով, և ատկէ զատ, ժողովրդական կեանքը պահպանած է իրեն մէջ հին հաւատքի քրիստոնէական կրօնքի հետ մրցման նկարագրութիւնն և ասոնց հետեանքները: Ժողովուրդը պահած է Հին հաւատքի սրբատու փին ծէսերը, արարողութիւնները, Սովորութիւններն որոնք քրիստոնէական կրօնքի հետ կապ չունին երբէք, ասոնց մէջ քրիստոնէական բան մը չկայ, ինչպէս Ուխտագնացութեան մասին ժողովրդական հայեացքները, Ընկնաւորները, Գուշակները, Թղթահմայ ու Գրահմայ, 'Իներու հաւատալ և այլն ¹⁾:

Կրօնական կեանքն ըսելով որ շատ բազմակողմանի ազդեցութիւն ունի կրօն. բանաստեղծութեան վրայ՝ կը հասկնանք այն բոլոր կարգերը, ծէսերն ու արարողութիւններն որոնք կրօնի կը վերաբերին: Ասոնք երկու մասի կը բաժնուին. 1. Արեւելեան ծէսեր, զորոնք եկեղեցին ընդունած է և որոնց մասին ա-

¹⁾ Ասոնց մանրամասն վերլուծումը համտ. Ռիւբակն, շաբաթաթերթի, 1898, մեր «Ժողովրդ. բանահիւսութեան աղագակները»:

ուանձին կանոններ սահմանած է, 2. Այն սովորութիւնները դրոնք թէև եկեղեցին չէ ընդունած ու սրբազործած, սակայն ժողովուրդն իր բազմադարեան սովորութեամբ նուիրագործած է:

Ճգնաւորական կեանքն ալ որ ծագած է արևելքի մէջ՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Կրօնական բանաստեղծութեան վրայ: Արհամարհելով աշխարհն ու աշխարհածին մարմինն ին տանջելով յոյս կը տածէին երկնաւոր վարձատրութեան. ուստի կը հեռանային գուարճութիւններէ և մինչև անգամ աշխարհէն, և առանձնական կեանք կը վարէին այրերու և ծառի խողովներու մէջ: Ճգնաւորական կեանքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ժողովրդին վրայ, և այնքան մեծ էր ատիկայ որ յերիւրուեցան զանազան հրաշքներ ու առասպելներ: Ասոնցմէ շատ կը գտնուին Վկայաբանութեան մէջ, ինչպէս Նարեկացոյ աղուները, Յովհաննիմաստաբերին վիշապը և այլն:

Առ հասարակ բնութեան երևոյթներու վրայ տարբեր դադափար ունէին մեր նախնիք: Ասոնք տեղեկութիւն չունենալով այն երևոյթներու պատճառի մասին, մէն մի երևոյթ կը բացատրէին իբրև ժողովրդի մեղքի հետեանք: Տարածած Մահը, Սովը, Լուսնի և Արեգական խաւարումներն ամէնքն ալ մեղքի հետեանքներ էին: Յովհաննի՝ «Կողեւն» ճգնաւոր 1036 ին տեղի ունեցած Արևի խաւարումը կը վերագրէ Քրիստոսի 1000 թուականին ու Նեոի ծնելուն: Այդպիսի աւանդութիւններ շատ կան և հասած են մինչև մեր օրերը, և ատոնք մեծ ազդեցութիւն գործելով ժողովրդին վրայ՝ հետզհետէ Առասպելաբանութեան նիւթ դարձած են և մտած են Կրօնական բանաստեղծութեան մէջ:

Կրօնական բանաստեղծութեան առատ նիւթ կը մատակարարեն նաև զանազան պատմական դէպքեր, ինչպէս Պետրոս Գետադարձի համար կաւանդուի թէ խաչը ջուրը ձգելու ատեն ձորովս դետի հոսանքը կեցած է, Սահակ Զորափորեցին մինչև անգամ իր մեռած ատեն ժողովրդին օգտակար եղաւ՝ Ամիրապետին բարկութիւնն իջեցնելով: Վանքերու մասին աւանդութիւններն ալ նոյնպէս մեծ նշանակութիւն ունեցած են Կրօնական բանաստեղծութեան մէջ:

Կրօնական բանաստեղծութեան ազդակները կը կազմեն նաև կրօնական գրոյցները: Ունէ մէկ նշանաւոր դէպք կը դրօշմուի ժողովրդին մէջ և հետզհետէ ճոխ ընդմիջարկութիւններով

կը դարդարուի: Ասոնց վրայ կը հիսուին զանազան պատմութիւններ, զրոյցներ, որոնք տեղէ տեղ, բերնէ բերան անցնելով՝ կենթարկուին զանազան փոփոխութեանց: Այսպիսի զրոյցներուն ընդհանուր հանգամանքն է պատկերացընել իրողութիւնը հրաշալի ձևով, գերբնական գործողութիւններով, որոնց կը միջամտէ Նախախնամութիւնը: Հոս իրար կը խառնուին Երականն ու Ստացածինը, և հրաշալի նկարագրութեանց առջև կը նսեմանայ Բուն պատմական իրողութիւնը, զրոյցին պատճառը: Սուրբերէն, Սրբազաններէն շատերու մասին կան կրօնական զրոյցներ, որոնց մեծ մասը մինչև հիմայ գոյութիւն ունի ժողովրդի մէջ: Եթէ վերլուծուին երևակայութեան այս արդիւնքները, պիտի տեսնուի որ ատոնք կը բովանդակեն եկեղեցական պատմական գլխաւոր կէտերը: Ասոնցմէ կարելի է քաղել ամբողջութիւն մը ուր պիտի պատկերանայ ժողովրդի կրօն. հայեացքը, աւելորդապաշտութիւնը, պատմական կեանքի մասին ունեցած տեղեկութիւնները, նաև իր տնտեսական վիճակը:

6. Բանաստեղծութիւնը կը բաժնուի 1. Դրատիւքայան (կամ մեր նախնեաց լեզուով «Վիպական») առարկայական (об-jectif) կամ Ոսկեղէն դարու լեզուով «Յանդիմանակացական» իրերը, արտաքին դէպքերը կը պատկերացընէ: 2. Բնագործայան (Dratalique), որ Դրատիւքայան առարկանութիւնն ու Քնարականին անձնաւորութիւնն է միանգամայն, այսինքն ներքին աշխարհին արտաքին դէպքերով պատկերացումը, և 3. Քնարայան (Lirique), որ աւելի ենթակայական (Subjectif) կամ Ոսկեղէն դարու լեզուով «Անձնական» է, որովհետև պուէտը (=Բանաստեղծ) իր ներքին զգացումը ցաւը կամ ուրախութիւնը կը յայտնէ:—Քնարական կոչուած է այս բանաստեղծութիւնը՝ երգերը քնարով երգուելուն համար: Քնար երբայեցեքէն բառ է, Քինար:

Քնարական երգերը նախապէս ուրախութեան նուազներ էին որ յիշեցնելով անցաւոր կեանքը՝ աշխարհային բարութիւնները վայելել կը յորդորէին: Սակայն և որովհետև Քնարաներուն կէսը կերգէին անցաւոր կեանքը, վիշտ ու հոգը, ասկէ ծագեցաւ Սուգի ու Աշխարանքի (Նղերական) երգերը:

7. Կրօնական բանաստեղծութեան Քնարական մասը խտացումն է հեղինակի կրօնական զգացման որ կարտայայտուի զանազան ձևերով, կամ իբրև պատկառանք, երկիրդ Գերագոյն էակէն, Խոնարհական զգացում, կամ իբրև Փառաբանութիւն,

Գովեստ սքանչանաց. և վերջապէս Ակնկալութիւն, Շնորհք, Ողորմութիւն սպասել Գերագոյն էակէն: Այսպիսի զգացումներ կարտայայտուին նաև սուրբերու և վկաներու նկատմամբ, որոնց բարեխօսութեան ակնկալութիւն ունին: Այս զգացումներով լեցուն են Հայոց հոգևոր երգերն որոնցմով հայ գրականութիւնը շատ ճոխ է: Ի՞նչէն է այս—Մէկ կողմէ ջերմեռանդ կրօնասիրութիւնը, միւս կողմէ Քրիստոնէական կրթութիւնն՝ որ մեր նախնեաց մէջ շատ մեծ եղած է: Քնարական բանաստեղծութեան նախատիպն էր Ս. Գիրքը, գլխաւորապէս Սաղմոս: Սաղմոսներգութիւնը Հայ եկեղեցւոյ հոգեգովայլ երգերէն մէկն է: Ս. Գիրքն Ե. դարուն թարգմանուելով՝ Հայ դպրոցներու և Կալբեվանքներու գլխաւոր դասագիրքն եղաւ, ուր կը գտնէին ուսումնասիրութեան համար բազմակողմանի նիւթ: Ս. Գրքին մէջ կը տեսնէին Կրօնական բանաստեղծութեան վերաբերեալ օրինակներ, որոնք կը զարթնցընէին Հայոց մէջ ձկտումը նոյն պիսի երգեր յօրինելու: Մանաւանդ որ Սաղմոսի և նաև Աստուածաշունչի միւս գիրքերու զանազան օրհնութիւններն այնքան խորապէս տպաւորուեցան նախնեաց մէջ որ ասոնց հետևողութեամբ յօրինեցին նոր երգեր: Քրիստոնէութենէ առաջ, Հին հաւատքի ատեն, կային կրօնական զգացումներ պարունակող երգեր, հաճել էր որ անոնց յաջորդէին Քրիստոնէական երգերը, որպէս զի մէկ կողմէ զօրացնէին քրիստոնէական կրօնի վերաբերեալ զգացումները, և միւս կողմէ Հին հաւատքի ոչ նուազ վսեմ գաղափարներն ամփոփէին իրենց մէջ: Այս նըպատակին հասնելու համար հարկ էր նոր կտակարանի գլխաւոր անցքերը քնարերգել՝ ժողովրդին ծանօթացընելով կրօնի էական կէտերը, այսինքն Աստուածութեան անձնաւորութիւնները, անցնիլ երկրորդական կէտերուն, այսինքն քրիստոնէութեան տարածողներուն, վկաներուն, ս. հարց և հին կտակարանի վերաբերեալ սուրբերուն: Այս կարգը կը տեսնուի նոյն իսկ երգերուն մէջ: Այն երգերն, որ կը բովանդակեն Աւետարանի գաղափարները, հին ատեն գրուած են, ինչպէս կը մատնանիշուին իրենց բովանդակութենէն ու ոճէն: Կրօնական բանաստեղծութիւնը զարգանալու պատճառներէն մէկն ալ եղած են տօները. իւրաքանչիւր տօնի պատիւը բարձրացընելու և խորհուրդը ընդհանրացընելու համար՝ նախնիք յօրինեցին երգեր, որոնց մէջ մէկ կողմէ կարծարծուէր ս. Գրքի բովանդակու-

թիւնը, և միւս կողմէ կը յայտնէին իրենց զանազան կրօնական զգացումները:

8. Հայոց հոգևոր երգերը այսպէս կը բաժնուին. 1. Սբ. գէր որոնք իսկ ունին էկեղեցական քօնքու հետ և այդ քօնքուին էրգութիւն: Ասոնք կը կոչուին Շարուիներ: 2. Սբ. գէր որոնք և ո՛չ մէկ էկեղեցական քօնքուութեան հետ իսկ չունին: Ասոնք ալ կը կոչուին Տաղեր: Եւ 3. Այն երգերն՝ որ էրգութիւն ժամերգութեան որոշեալ միջոցին և իւր բովանդակէն խնդրուածքներ: Ասոնք ալ կը կոչուին Գանգեր. (գանձ, գանգ պարսկերէնէն բառ է և կը նշանակէ կրօնական երգ): Ասոնցմէ զառ կան խառն երգեր որ կը բովանդակեն խնդրուածք և գովեստ (ներքող) սուրբերու մասին:

Տաղերը, գանգերը, նաև մեղեդիներն ալ Շարական կը կոչուին առհասարակ (թէև զանազանութիւն կայ ասոնց միջև, արդէն ըսինք) ինչպէս կը տեսնուի Ներսէս Շնորհալոյ «Հրեշտակաց օտաւաւոր մաղթանքին, նաև ասոր յաջորդ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին «առ հաղբատացիս» թղթին և Ներսէս Լամբրոնացուն «Մեկնութիւն պատարագի» «Տէր թագաւորեսցէ ի» մէջ— «Ձոր երգէ եկեղեցի խորհրդապէս նախ սկիզբն սրբոյ պատարագին ընդ որ և չարական յարմարին պատշաճապէս ի փառս Աստուծոյ:

Գալով չարական, բառի նշանակութեան, մեր եկեղեցական մեկնիչները աւելի կը համարեն «Շարական»ը բարդուած Տաղ և ոչ բառերէ, այսինքն ազնիւ քար, իբրև թէ նշանակէ «չարականաց պատառականաց» երգին վայելչութիւնն այլաբանելով: Սակայն հայ լեզուի բարդութեան կանոնն ասոր դէմ կելլէ, որովհետև Այն իբրև ազնիւ քար նշանակիչ, սովորաբար նախադաս կը դրուի բարդութեան մէջ, ինչպէս «Ականակապ», «Ականագոյն» և այլն, իսկ ուրիշ բան եթէ նշանակէ, բառն անփոփոխ կը մնայ, ուղղական, ինչպէս «մեծակն», «չարակն» և այլն: Ասոր համար նախամեծար է Շարուի բառն ածանցուած համարել եբրայական սեմական շէր կամ շէր բառէն որ «երգ» կը նշանակէ, այս սեմական բառն նոր պարսկերէնի մէջ ալ կայ՝ արաբացիներէն փոխ առնուած:

9. Հայոց կրօնական երգերուն այս բաժանումը կը համապատասխանէ հին եբրայական բանաստեղծութեան սաղմոսերգութեան:—Սաղմոսի եբրայեցերէն անունն է Դեհիլլէ, այսինքն գովեստներ փառաբանութիւններ, թէպէտ և Սաղմոսնե-

րէն չատերը մտնաւանդ Ողբ կամ Նղերերգութիւն են՝ Քնարերգական ըլլալուն: Սաղմոսներուն մեծագոյն մասն իբրև վերնագիր ունի Միջոյ որ կը նշանակէ «բանաստեղծութիւն», «երգ»: Այս բառն եօթնասնից յունարէն Աստուածաշունչի մէջ թարգմանուած է Փառս, ուրկէ Հայերէն «Սաղմոս», այսինքն նուագերգութիւն կամ քնարական քերթուած:

Սաղմոսերգութիւններն իրենց բովանդակած նիւթին համեմատ կը բաժնուին. 1) Նհուլայէ կամ որ ճիշտն է Նահլէյ («Ալիւլուեաները», «Գովեստի երգեր», Դէհիւլէ բուն նշանակութեամբ: 2) Տծերու արէն երգութիւնը «Նրգ աստիճանաց» և 3. Այն աղմուներն որ կը բովանդակեն Դարձական դէպքեր, և 4. Խառն աղմուներ, Նղերական, Մեսիական սաղմոսներ:

10. Որոշուողը կամ Տաղաչափութիւնը զանազան կանոններու համեմատ վանկերը չափով կամ թուով կարգաւ շարել, կամ բանաստեղծական լեզուով խօսիլ կը սովորեցնէ: Հետևապէս Տաղաչափութիւնը բանաստեղծութեան իբրև թէ՛ քերականութիւնն է:

11. Տաղաչափութիւնն երեք տեսակ է. շեշտային, վանկային, կամ ընդհանուր չափային:

Շեշտալ ոտանաւորին մէջ բառերուն և վանկերուն շեշտն որոշ կանոնի տակ է: Նրգութիւն համար եւրոպական եղանակներու վրայ յօրինուած երգերը շեշտալ ոտանաւոր են:

Վանկային կամ թուական ոտանաւորը վանկերու թուով կը կազմուի:

Թուական ոտանաւորներն ընդհանրապէս յանգաւոր կըլլան: Չափականն ալ, թուականին հակառակ, ոչ թէ վանկ կը համարէ, այլ վանկերու թուէն անկտիւ, վանկերու երկայն ու կարճ չափերով՝ ոտք կը ձևացնէ: Չափական ոտանաւորը բոլորովին անյանգ է: Շարականները մեծ մասամբ չափական ոտանաւորներ են:

12. Չափականին ոտքերէն ոմանք երկավանկ են և ոմանք եռավանկ, կը գտնուին նաև բազմավանկներ, սակայն երկավանկներուն և եռավանկներուն բաղադրութիւնն են: Չափական ոտքերն ու իրենց անուններն ըստ հնոց հետևեալներն են, երկավանկ ոտքերն են Տեժայէրջ, Տեժաւոր, Կամբոյր ու Խիթայր:

Երկավանկ բառի մը առաջին վանկն եթէ սուղ ու վերջինն երկար ըլլայ, կը կոչուի մեծավերջ, եթէ առաջինն երկար

ու վերջինը կարճ ըլլայ, մեծասար, երկու երկար միավանկ բառեր կը կոչուին համբոյր, երկու սուղ բառեր՝ անգայտու Ե. ուսմանկ ոտքերն են արեւն, վերջոպանջ, քողաքոք, քողաքոք, քողաքոք, հաւեդ, Կոն, Կեքեւ. Եւսմանկ բառի մը առաջին վանկն եթէ երկար ու վերջին երկուք, կարճ ըլլան, կը կոչուին ստեղն, առաջին երկուքը սուղ ու վերջինն երկար ըլլայ, վերջատանջ. եթէ առաջինը սուղ, երկրորդը ու երրորդը սուղ ըլլայ, քողադոտ, առաջինն ու երրորդն երկար ու երկրորդը սուղ՝ քողաքորբ. առաջինը սուղ և երկրորդն ու երրորդն երկար՝ աւարտեղ. առաջինը և երկրորդն երկար՝ հաւեդ, երեքն ալ երկար ըլլան՝ սոնք, և եթէ երեքն ալ կարճ ըլլան ներգև.

Այս ալ և ալ չափերուն համեմատ, ոտանաւորները կը զանազանուին ձեռավերէան, ձեռաորէան, արեւեան, վերջոպանջան, կամ խառն մեծավերջ ու վերջատանջ, մեծասար ու ստեղն, մեծասար ու մեծավերջ, ստեղնեան և ուրիշ համբոյրով խառն.

Հայկական չափերու բուն ու յաճախ գործածականն է վերջոպանջ կամ վերջոպանջ կոչուածն որուն բովանդակ էական յատկութիւնները հետեւեալներն են.

1—3—4—3. Բով¹⁾ պահապան՝ որ ծագեցար՝ յնդեմայ,

4—2—4—3. Նշան յաղթութեան՝ ընդդէմ՝ աներևոյթ թշնամայն:

4—4—4—4. Գու փակելոյ դրախտին բացող՝ և առաջնորդ՝ աւազակին,

4—4—3—3. որ զբոցեղէն՝ սուրըն կապտեաց անեղին՝ հրա մանաւ.

4—3—4—3. որովք և մեք՝ վերջացեալքս՝ յամենառատ՝ քո շնորհէ.

3—3—4—3. Ճոխանա՝ մըք նոքօք՝ գեր ի վերոյ՝ քան զարժանն.

3—3—4—4. Ողորմեա՝ մաղթանօք՝ սոցա երկրորդ՝ բանաւորացս:

Շատ մը այլաչափ կարծուածներն ալ, ինչպէս ըրած է հ. Արսէն Բագրատունի, «Մշակականք», էջ 18, կրնան գերաւ վեցաչափի վերածուիլ:

Վեցաչափ տողի մը մէջ կրնայ 12—16 վանկ ըլլալ՝ չորս անգամի բաժնուած, որոնց իւրաքանչիւրը (երկար և սուղ խառն) երեք երեք վանկ կը համարուի. Այսպէս իւրաքանչիւր տողը 12 չափական վանկ կամ 6 ոտք կուտայ, կրնան ան-

¹⁾ Այս «բովթ» (') կէտը հատածի կամ անգամի տեղ նշանակուած է:

դամները՝ չորս վանկի տեղ երեք կամ երկու նաև մէկ վանկ միայն ունենալու—Միավանկ կամ երկավանկ անդամները սովորաբար տողին կէսէն առաջ կըլլան:

Շատ վարժութիւն պէտք է չափական ոտանաւոր մը կարդալու՝ երգելու և անոր գաղտնիքներուն թափանցելու համար: Սրբեմն ճշգրիտ կը սխալին մեր երաժիշտները Շարականը կամ Բաղուաճըն երգելու ատեն: Բաղուաճը երգել ամէն երաժշտի գործ չէ, ինչպէս դիտուած է շատ անգամ:

13. Նրաժշտութիւնն ալ բանաստեղծութեան նման ունի իր տաղաչափութեան օրէնքները, այսինքն իւրաքանչիւր երգ շեշտերու դրութեան համաձայն բաժնուած է հատածներու: Նրաժշտական երկու գլխաւոր հատած կայ՝ Ռեծաւոր ու փոքր. մնացածները ասոնցմէ ածանցուած կամ բաղադրուած են: Մեծասարը $\frac{3}{4}$ երաժշտական հատած մըն է, եթէ պարունակէ զոյգ ամանակ ուր կը շեշտուի առաջինը, մինչ երկրորդը անշեշտ կանցնի. ստեղն է $\frac{3}{4}$, եթէ կը բովանդակէ երեք ամանակ (կոճատ) ուր կը շեշտուի կրկին առաջինը, մինչև վերջին երկուքն անշեշտ կը մնան. մեծասարի ածանցներն են $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, և այլն, ասոնց $\frac{1}{4}$, $\frac{3}{4} + \frac{1}{4}$ կը շեշտուի մեծասարի ($\frac{3}{4}$) նման, այն զանազանութեամբ միայն որ առաջին $\frac{3}{4}$ ի շեշտն աւելի զօրաւոր է քան երկրորդին և այլն. ստեղնի ածանցումն են $\frac{3}{8}$, $\frac{5}{8}$, $\frac{7}{8}$, $\frac{9}{8}$, $\frac{11}{8}$, $\frac{13}{8}$, $\frac{15}{8}$, և այլն, ուր $\frac{9}{8}$ — $\frac{1}{8} + \frac{1}{8} + \frac{1}{8}$ առաջին $\frac{3}{8}$ ը զօրաւոր շեշտ ունի, երկրորդը գրեթէ առաջինի կիսուն չափ. և երրորդն աւելի պակաս և այլն. Բարդութիւններն են $\frac{5}{4}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{9}{4}$, $\frac{11}{4}$ և այլն, ուր օր. $\frac{5}{4} = \frac{3}{4} + \frac{1}{4}$ -ին կամ $\frac{3}{4} + \frac{1}{4}$ -ին և կը շեշտուի պարզերուն շեշտադրութեան օրէնքով: Մեր եկեղեցական եղանակներու մէջ կան թէ մեծասար և թէ ստեղն և թէ անոնց ածանցներն և բարդ—ածանցներ:

14. Նրաժշտութեան և լեզուի շեշտադրութեան օրէնքները սերտ կապ ունին իրարու հետ, երկուքին շեշտն ալ իրարմէ անբաժան ըլլալով՝ անքակտելի ներդաշնակութիւն մը կը ներկայացնեն:

Մեր լեզուին մէջ կը շեշտուին բառերու վերջին վանկերը միայն: Բացի կոչականներէ, երգեցողութեան մէջ ներկի է բազմավանկ բառերուն երկու շեշտ տալ և եթէ հնարաւոր է, բառի արմատը՝ շեշտել, ինչպէս ըրած են մեր նախնի բանա-

ստեղծ—երգիչ—երաժիշտ հայրերը: Ուրեմն նախ պէտք է երգի խօսքը լեզուական չափի վերածել, յետոյ հատածներու բաժնել, որպէսզի լեզուի և եղանակի շեշտերն իրար համըռութեն:

Լեզուի շեշտերն երաժշտութեան խաղերէն առնուած են լաւ ~~առփառելու~~ համար: «Առողջանութիւն» կը կոչուի բառերն ուղիղ արտաբերելու կանոնը, իր նշանները, ինչպէս շեշտ՝, բուլթ՝, երկար՝, սո՛ւղ, ուրուկ կամ պարոյկ՝ ձայնաւորներու վրայ կը դրուի: Ասոնց անուններէն քերականական բացատրութիւններ յառաջ եկած են.—շէշտէյ բէշտ երէտէյ և ռէշտ: Այս նշաններով կը ցուցուի ~~աճանաչել~~ լանկերու ձայնին աստիճանը կամ տեղութեան չափը:

15. Առողջանութիւնը. ըստ նախնեաց (կամ մանաւանդ ըստ յունաց) ձայնաւոր գրերու բարձրութեան ու ցածութեան և երկայնութեան ու կարճութեան վրայ զբաղելով՝ լեզուին իբրև թէ երաժշտական մասն է, որուն համար յոյներն աւելի բացայայտ ~~առփառելու~~ կոչած են զոր մերինները ~~առփառելու~~ թարգմանեցին: Նիւթական նմանութենէն չխափուելով հանդերձ կըսենք թէ ~~առփառելու~~ ~~առփառելու~~ մէկ եղանակաւորումն է, ձայնաշարումը, քան ~~առփառելու~~ բառին մէկ բարդութիւնը: Մեր լեզուն հիմայ շեշտը զոհած է, միայն պարագաներու համեմատ երկար շեշտ ու պարոյկ կը գործածէ, ընականէն բուլթ բառ մը կրնայ երկարել, շեշտեալ ըլլալ: Թէն յայտնի չի դրուիր շեշտը, բայց առողջանելու, մանաւանդ երգեցողութեան ատեն յայտնապէս կերևան:

16. Հ. Արսէն վրդ. Բագրատունի, երբ 1847-ին «Պրիոսի Վիրգիլեայ Մարովնի մշակականք»ը երկար յառաջաբանով մը հայերէնի թարգմանեց ոտանաւոր, այնպէս կարծուեցաւ թէ չափական ոտանաւորը զուտ հայկական է, հայացի այս պատճառաւ չափական ոտանաւորը կոչուեցաւ «հակական չափ»: Սակայն Հ. Յովսէփ վ. Գաթրճեան իր պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851, էջ 31—38՝ գիտել տուաւ թէ «Չափականութիւնն, ու. «Համեմատականութիւնը» հին ասիական բանաստեղծութեան ջիղերն են: Համեմատականութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց թիէ մէկ գլխաւոր իմաստ կամ մտածութիւն մը բացատրող երկու կամ շատ նախադասութեանց կանոնաւոր կապակցութիւնն ու շարքը: Այս դաշնակաւոր կրկնութիւններն

աստիճանաւոր իմաստի յառաջադիմութիւնն է որ մեր նախնեաց «գոլասանական» քերթուածներուն ոգին ըլլալէ զատ, կան նաև ս. Գրքի մէջ ալ: Աստիճանաց երգերէն մեծ մասն այսպէս է, ինչպէս ձի սաղմոսը, համաբարձի զայս իմ ի լերինս, ուստի եկեացէ ինց օգնութիւնս: «Օգնութիւն ինձ ի տեսուէ եկեացէ որ արար զերկինս և զերկիր: Մի տար ի սասանութիւն զոտն քո, և մի ննջեացէ պահպան քո»: «Որպէս ոչ ննջէ և ոչ ի քուն երթայ պահպանն Իսրայելի»: Կամ Ելք, ԺԷ. «Աջ ոչ Տէր փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով, — Աջ ոչ Տէր խորտակեաց զթշնամին...» և կամ Դատ. Է. «Տէր, Յելմէլ քո ի Սէիրայ, և ի Հուէլ քում յանդատանացն Սղովմայ...» Այսպէս Հ. Գաթրճեան կերպով մը մատնանի ըրաւ թէ չափական ոտանաւորը զուտ հայկական չէ:

Վերջերս իտալացի հայագէտ Գրիմի նամակին և Մ. Դիւլլալի ուսումնասիրութեանց վրայ յենլով՝ Վենետիկեան վարդապետ մը, Հ. Աթանաս Տիրոյեան, երկարօրէն գրեց Բազմալէպ, 1899, էջ 105, 249, 345, 502 թէ հայկական ոտանաւորի ծագումն ասորական է և հայկական չափերն ալ, շարականներու չափը, յար և նման է ասորականին:

17. Ասորական ու հայկական տաղաչափութեան մէջ իբրև նոյնութեան կէտեր նկատուեցան չափի, անդամներու և շեշտերու հանգամանքները: Սակայն հայկական ոտանաւորի կազմութիւնը կը տարբերի ասորականէն թէ անդամներու շարաւածով, թէ իրենց պարունակած վանկերու ընդդէմ և թէ անդամներու իրարմէ բաժնուելու չափով: Ինչ որ մեր լեզուին ներդաշնակութեան համաձայն չէ, մեր նախնիք զայն ասորերէնէ փոխ առած չեն: Հին ասորականին մէջ մետասանավանկ եռանդակ չափը չիկար. չափ մ'որ հին հայկական ոտանաւորին մէջ շատ յաճախուած է. հակառակ ասորական ոտանաւորի օրէնքին՝ հայկականին մէջ երկավանկ անդամ մ'երբեք չի կրնար քառավանկ անդամի յաջորդել: Այս վերջինները հայուն ընդունելու հանգամանքը կը կազմէ ասորականէն:

Նոյնչէս նալ Դուրեան այս կարծիքին դէմ ելաւ, «Մասիս» շաբաթաթերթ. 1900, էջ 176—182, և դիտել տուաւ այս նմանութեան կէտերը հասարակացին և աննմանութիւններն ու կեղակարծ նմանութիւնները կը հաւաստեն թէ հայկական տաղաչափութիւնը գէթ՝ մեծ բան մը չի պարտիր ասորականին որուն չափականութեան հիմնական սկիզբն է ոտանաւորի վան-

կերուէն որոշեալ թիւը, և այդ կերպն ի գործ կը դրուէր չեղեղա-
 չան ծառերու և շրջնաշէտերու մէջ, այսինքն ամբողջ գրուած մը
 համաչափ տողերէ կը բաղկանար: Ըստ այսմ Ս. Սփրեմ եօթնա-
 վանկ տողերով յօրինած է իր ծառերը որոնք յաճախ 3+4 վան-
 կերու կշռութեամբ կը ձևանան, Մար Բաղայ՝ հնգավանկ տո-
 ղերով (2+3 վանկերով - Ներսէս՝ վեցավանկ չափով (2+3). իսկ
 աւելի վերջերը՝ Յակոբ Սրճեցի իր քերթուածները կը գրէր եր-
 չորսանանկ: տողերով որոնք քառավանկ 3 անգամէ կը կազ-
 մուէին: Արդ, կը յարէ Նդիշէ եպիսկոպոս, անտեղի չէ մտածել
 թէ հայերը եթէ հետեող ըլլային Ասորուոց՝ պատճառ մը չիկար
 որ չընդունէին այդ համաչափութիւնը, փոխանակ խառն ի-
 խուռն՝ անհամեմատ ու անհանգէտ - տողերով յօրինելու իրենց
 քերթուածները, արձակի մը համարձակութեամբ շարժելով իրենց
 գրիչը:

Հոս պէտք է միտք բերել Գողթան երգերն որոնց ներքին
 կազմութեան մէջ մեծ գաղտնիք մ'որոնելու հետաքրքրութիւնն
 ամուլ մնացած է ցարդ, վասն զի, ինչ որ ալ ենթադրուի, ա-
 նոնք իրենց ամէնէն պարզ ձևին տակ, արձակէն հազիւ զանա-
 զանուող առդեր են, լոկ քերթողական շունչ մըն է որ կ'անցնի
 անոնց մէջէն բնական ներդաշնակութիւն մը տալով բաւերուն
 և երգութեան ուսմանու ըլլալով՝ հարկաւ վիպասանին գեղգեղան-
 քնն ու բամբուկն թրթռանքը կշիռ ելեէջներով պիտի կրնային
 ոգևորել զանոնք: Հայ, եկեղեցւոյ հնագոյն շարականներն ու-
 ռոնք Որսուորի կաղապարուած ձև մը չունին, մանաւանդ Սող-
 ճունքը (իբրև երգեր) չօշափելի վկայութիւն մըն են ի հաստատու-
 թիւն այսպիսի վարկածի մը. Նբրայական բանաստեղծութեան
 և Գողթան «թուելեաց» երգերուն մէջ ալ նմանութիւն մը չկայ
 զուգակշռութեան մասին. զուգակշռութիւնը իսրայէլեան քեր-
 թողներու մտածութեան յատուկ դարձածքներ են, մինչդեռ
 Գողթան երգերուն մէջ երեցածը՝ զգացման ուժգնութիւն տա-
 լու կամ իրողութիւն մը շեշտելու բնական ձևն է կրկնման, ու-
 ռովհետև Շիկամորթն անգամ նոյնը կ'ընէ իր երգերուն մէջ:
 Ամբողջ Գողթան երգերու և նաև սաղմոսարանին գաղտնիքն է
 սեղմ դարձածքներ կամ քիչ շատ ներդաշնակաւոր լեզուի մը
 նախիրաւորն իր բնական արտայայտութեան մէջ:

Արձակը՝ բուն արձակն անգամ ունի այդ հանգամանքը:
 Ծանօթ հայագէտ Ֆէթթէր Գողթան երգերու արձակ մէկ հա-

տուածը տաղաչափական կապանքի դարկաւ, «Իրացազնական չափ» հանգամանք մը տեսնելով անոր վրայ Թերևս իրաւունք ունէր պատուական գերմանացին, վասն զի այդ տողերու կազմութիւնը աւելի լրջութեամբ կը համապատասխանէ տաղաչափական արուեստի մը կանոններուն, քան թէ «Տենչայ Սաթինիկ Տիկին տեսչանս», նոյնպէս և միւս պատառիկները Գողթան երգերուն: Սակայն տարօրինակ բան չէ որ «բայն» մէջ ալ այդ չափով տողեր ելլեն մեր դիմաց, ինչպէս Մ. Խոր. Ա. իզ. «Նւ ի մէջ այսպիսեաց խանն երազոց—թըւէր ինձ կալ ի վերայ ասնեաց իմոցս...» Խոր. բ. Ը. յեգերս ծովուն դիպեալ նաւուց թըշնամեաց,—գիմէ ի վերայ, և ի խաղալըն նոցա—ի խորն իբրև ասպարէզս ու թ.— և սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու վէմըս բըլրաձևս— և ձըգէ ըզկնի, և ի սաստիկ պատառմանէ—ջուրցն ընկըղմին նաւք ոչ սակաւք»:

Աւետ. (Մատթ. Ժ. 28—32), Եւք Դ. 11, Առակք Գ, 2, 27—28, Մեկն. Մատթ. Ա. էջ 354, «Իրացազներգական չափ» համեմատ վեց տողերով են:

Վերջապէս կրնայ ըսուիլ թէ չափական ոտանաւորն յէականն և թէ յանգաւորը մեր մէջ սեմականէն փոխառնուած են:

18. Մինչև ԺԱ. դարը մեր հախնեաց ոտանաւորը չափական էր. այդ դարուն կ'սկսի Ծանգաւոր թուական տաղաչափութիւնն Արաբացուց ազդեցութեան տակ: Ծանգաւոր թուականն ու երբեմն անյանգ թուականը քիչ ատենէն ազգայնացած սովորական տաղաչափութեան յաջորդեց: Ծանգական տաղաչափութեան գլխաւոր արդիւնաւորողներն եղան Գր. Մագիստրոս, Գր. Նարեկացի ու Ն. Շնորհալի: ԺԲ. դարէն ետք շարականներն երբեմն չափական և երբեմն թուական են:

19. Շարականի երգեցողութեան տողերու և հատուածներու վերջաւորութեան ատեն, երկար կամ զոյգ ամանակ ունեցող վանկին կը հետեին ընդհանրապէս կոճատները մինչեւ վերջը, կամ կրկին զոյգ ամանակ ունեցող վանկ մը: «Բարեխօսութեամբն» այս օրէնքով է մինչև վերջը: Բարեխօսութեամբ Գր. Զ. և Գր. Զ. ընկալ զաղաչանս Գր. պաշտօնէից, և այլն «Լեառն վիմածին», աղբիւր յորդառաք. պարունակ ծաղկեմալ, այգէ վայելաչ, «Խորհուրդ մեծ և յանձնէի, որ յայտն աւուր յայրենեաց, հովիւք երգեն ընդ հրեշտակս, որոն աւերին աշխարհի»: «Զինուորութիւնք հրեշտակոց օրհնեն զքեզ»... «Զայնիւն աւերանէր հրեշ-

որին .. Տէր, որ է հէջ լէրին աղբերացուցէ՛ր զլուսնն է Վեհէն: Այս ընդհանուր օրէնքին համաձայն է գրեթէ շարականներու $\frac{1}{3}$ մասը: Պատարագի արարողութեան մէջ ալ այս կանոնը թէև շատ փոխուած ու այլայլուած, օր. Ամէն և ընդ հոգւոյդ քննութեամբ իմ խաղաղութեան ըղբեր աղաչեցողս: Ամենայն սրբովք զորս յիշատակեցա՛ւ եւ առաջնորդս ըզՏէր աղաչեցողս:

20. Հին տնտեսութեան ատեն, հրեաներն իւրեց օրհնութիւններն ու սաղմոսերգութիւններն այլ և այլ նուագարաններով կ'երգէին, ինչպէս Քնար, Տաւիդ, (եբր. Կիթլ) Տառնաղի (եբր. Կոօր) Ջութակ (աբէշ), Վին (հանալալ), Նղջերափող (սերէ), Շեփոր (շփփ), Սրինգ (շափլէլ), Թմբուկ (տօֆ), Մնծղայ (Ասորերէն յէլյէլ, եբր. յէլյէլէֆ): Մեր նախնեաց Գուսաներգութեան ընկերակցող նուագարաններն էին Փող եղեգնեայ, եղջերեայ ու պղինձի, Սրինգ, Մնծղայ, Քնար, Թմբուկ, Ջնար, Տաւիդ, Փանգիւռն, Վին ու Բամբիւռն: Այս վերջինը բարձրկէկ (բամբ—պրակ. դափ) ձայն մ'ունեցող աղեբախ նուագարան մըն էր: Հիմայ Սկեղեցական երաժշտութեան մէջ գործածական են միայն Մնծղայ, Քչոց ու Ջանգակ, կամ որ հիշտն է ըսել Մնծղայ ու Ջանգակիկ, որովհետև Քչոցն ուրիշ նուագարան մը չէ, եթէ ոչ քանի մը զանգակիկներէ բաղկացած: Խնդիր է գիտնալ թէ միւս նուագարաններն երբեմն գործածուած են մեր Նուիրական երաժշտութեան մէջ, թէ ոչ:

21. Քրիստոնէութեան նախնական դարերու մէջ աստուածային պաշտամունքի յատկացուած երգեր չկային, այլ սաղմոսներու կանոններն էին սովորական ձայնով, և յետոյ հետզհետէ նոյն սաղմոսութիւնը յարմարցուեցաւ եկեղեցական երգեցողութեամբ ու ձայնի համեմատ: Այս պաշտամունքը կոչուեցաւ սաղմոսերգութիւն: Ժամանակ անցնելէ ետք, աւելի տարածուեցաւ երաժշտական երգերու կերպարութիւնը՝ ժողովրդի ձանձրոյթը բառնալու համար, որ երեկոյան սաղմոսներէն ու ընթերցումներէն թոյլութիւն կ'զգար աստուածային պաշտամունքի ատեն: Նշանակներու քաղցրութիւնը փարատեց այս թոյլութիւնը, որովհետև, ինչպէս կ'ըսէ Լամբրոնացի, «Մեկնութիւն պատարագի», «Ազգումն երաժշտական եղանակին... ընդոստուցեալ զարթուցանէ զմիտս քմենեցուն առ ի տենջումն Շնորհին. քանզի չիք ինչ որ զկամս մեր յեղալընէ յուրախութիւն կամ ի սրտմտութեան՝ որպէս երգոցն ձայն... վասն

այսորիկ և Կեղեցական աւանդութեան ընկալաւ զայն յարտաքնոցն:

22. Ս. դարէն ետք կսկսին շարականները: Ատկէ առաջ ինչպէս ըսինք, միայն սաղմոսերգութիւն կար: Շարականներն ալ հիւսուելէ ետք, երգուած սաղմոսները—Էւ ըսուեցան և ութ ձայնի յարմարցուած իւրաքանչիւր սաղմոսի տեղ նոր շարականներ յօրինուեցան որով մեր ազգի մէջ հաստատուեցաւ ութ տեսակ շարական, ինչպէս Օրհնութիւն, Հարց, Մեծացուցէ, Ողորմեա, Տէր յերկնց, Մանկունք, Ճաշու, Համբարչի, գորոնք կը յարէին իւրաքանչիւր Սաղմոսի:

„Օրհնութիւն“ կը կոչուի այն երգն որ յարմարցուած է սաղմոսարանի մարգարէական Օրհնութեանց իւրաքանչիւր կանոնի և որ կերգուի գիշերային ժամին. ասոնց առաջինն է Մովսէսինը, „Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառօք է փառաւորեալ“, ասոր համար Օրհնութեան շարականն սկսելու ատեն, զայն կերգենք:

„Հարցն“ յարմարցուած է Բաբելոնի երեք մանուկներու օրհնութեան. „Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած հարցն մերոց“ և կերգուի առաւօտեան ժամուն:

„Մեծացուցէն“ Սրբուհի Աստուածածնի երգին յարմարցուածն է, „Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր“, որ առաւօտեան ժամուն կերգուի: Թէև հին ատեն կըսէին միայն կիրակի և ուրիշ կրօնական տօներուն, բայց հիմայ ամէն օր:

„Ողորմեա“ն է առաւօտեան ժամին այն երգն որ պատշաճեցուցած է Մ. Սաղմոսին „Ողորմեա ինձ, Աստուած“:

„Տէր յերկնից“ն է առաւօտեան ժամուն այն երգն ըստ ձեռն Սաղմոսին „Օրհնեցէք զՏէր յերկնից“:

„Մանկունք“ն է առաւօտեան ժամուն երգուածն ըստ ձեռն Սաղմոսին. „Օրհնեցէք, մանկունք, զՏէր“:

„Ճաշու“ն է երգուած շարականն ճաշի ժամին ետք, պատարագի ատեն, առուր պատշաճի այլ և այլ սաղմոսներու համեմատ:

„Համբարձի“ն է իրիկուն ժամուն երգուածը՝ ըստ ձեռն Սաղմոսի, „Համբարձի զայս իմ ի լերինս, Ասոնց ամբողջութիւնը կը կոչուի գորիչ կամ Էմնն“:

Արդ, մինչ շարականները դեռ հիւսուած չէին, գիշերային ժամուն „Օրհնութեան տեղ, Օրհնեսցուք զՏէր“, առաւօտուան

ժամուն «Հարցին տեղ», «Օրհնեսլ ես Տէր» և այլն սաղմոս-երգութիւններն էին, և իրիկունը, «Համբարձի զաչս իմ ի լերինս» սաղմոսերգութիւններն էին, որոնց վրայ քիչ միառաջ խօսեցանք:

23. Նկեղեցւոյ արարողութիւնը ծախուած է.

Ա. Գիշերային ծած. «Օրհնեսլ Տէր մեր». «Տէր բազումն» ի դէմս Հօր Աստուծոյ:

Բ. Առաւօտեան. «Լցաք առաւօտու». — «Օրհնեսլ տէր Աստուած», ի դէմս Հօր Որդւոյն Աստուծոյ որ երևեցաւ իւղաբերից:

Գ. Արեւոտեան ժամ. «Նղիցի անուն Տեառն», ի դէմս Հօգւոյն, այլ և ի դէմս Յարութեանն և երեման աշակերտացն:

Դ. Ներբող կամ ճաշի ծած, «Օրհնեսլ հոգիդ ս. Աստուած», որ կատարի ի դէմս իջման Հոգւոյն սրբոյ և ի խորհուրդ նախամօրն ճաշկման և աղատութեան, Քր. ծննդեան, ճրագալոյցի, Աւագ եչ. ու Զատիկի ճրագալոյցի ճաշու ժամերը ժն. դարէն յառաջ գոյութիւն չունէին:

Ն. Նրբիշխան ծած «Նս առ Աստուած կարգացի», որ կը կատարուի ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ. «որ էջն ի խաչէն և պատեալ պաստառակալաւ և եղաւ ի գերեզմանի»:

Զ. Խաղաղութան ծած. «Ի կարգալ իմում», որ կը կատարուի ի դէմս Հոգւոյն Աստուծոյ. նաև ի դէմս Բանին Աստուծոյ, որ եղաւ ի գերեզմանի և էջ ի դժոխս և խաղաղութիւն արար հոգւոցն:

Է. Հանգիստեան ծած «Առաքեա, Տէր, զլոյս», «Նկեցէ», որ կը կատարուի ի դէմս Հօր Աստուծոյ, «զի պահպանողական աջով Միածնին պահեսցէ զմեզ ի խաւարային գիշերի», Ըստ յիշատակարանաց ԺԲ. և ԺԳ. դարերու, չկային օրհնութեան քաղուածներ նախնեաց օրով, այլ միայն տէրունական տօներուն, և Հետեակ շարականները կերգէին օրհնութենէ ետք: Նախ ժն. դարու սկիզբը կը գտնենք քաղուածքը յիշատակուած, բայց Պահք օրեր օրհնութիւն չկար մինչև ԺԸ. կամ ԺԶ. դար:

«Հանգստեան ժամը» հնարեցաւ ԺԳ. դարուն, և կը պաշտուէր «ի վանականաց և երբ առանձինն ի սենեակս իւրեանց» և մուծաւ յեկեղեցի ի ԺԶ դարն, իսկ «Հաւատով խոստովանիմ» և «Որդի Աստուծոյ», յաւելան ի նա ԺԶ. դարուն: (հմտ. «Ժամակարգ», «Ներած.» ի է.):

Հսկում կըլլան մեծ տօներու գեշերը սաղմոսով և ընթերցմամբ, և կը դնեն սրբութիւնները բազմոցին վրայ ատեանը՝ Մաղկազարդին, Մեծ ուրբաթին, Զատիկին, Նոր կիւրակէին, Պենտէկոստէի, Վարդավառին, Փոխման, Խաչմերացին ու Աստուածայայտնութեան:

24. Նախնի դարերու մէջ, Բշ. օրն ի պատիւ արարչագործութեան որոշուած էր և ի պատիւ հրեշտակներու. Դշ. օրն՝ ի պատիւ մարգարէներու. Դշ. օրն՝ ի պատիւ ս. Աստուածածնի. Նշ. օրն՝ ի պատիւ առաքեալներուն. Ուր. ի յիշատակ չարչարանքի, և Շաբաթ՝ ի պատիւ մարտիրոսներու:

25. Եկեղեցական վերին աստիճանի շահեկան խնդիր մըն է գիտնալ թէ մեր եկեղեցին երգերուն երբ կը կցէ «Եւրեան»: Պահոց Աձ. Դ. հարց «Երգէին մանկունք» գործատուներն «Եւրեան» ունին, նոյնպէս, բացի Յարութեան օրերէն ու Մնունդէն, ալելուեա կերգուի Մաղկազարդի, Աւագ շաբթու երգերուն մէջ, և նաև քառասնորդական կիրակիներն ու ննջեալներու յիշատակին. նոյնը յոյն, տուրքի և ուրիշ արևելեան եկեղեցիներու մէջ: Լատինական եկեղեցւոյ մէջ շատ դարերէ ի վեր ննջեալներուն յիշատակին ալելուեա չերգուիր և նաև «Առաջաւորաց բարիկենդանէն» մինչև Աւագ շաբաթ օրը. և այս օրը, Յարութեան պատարագը մատուցուելէ ետքը, կսկսեն երգել ալելուեան:

Կ. Պոլսոյ Միքայէլ Կերուալարիոս պատրիարքն որ բիւզանդական պատրիարքութեան գերիշխանութեան ու անկախութեան աշխատողներէն մէկն եղաւ և որ արևմտեան եկեղեցւոյն դէմ այնչափ պայքարեցաւ, Հռոմի եկեղեցին կստգտանէ այս մասին: Լատին եկեղեցին կառարկէ թէ եբրայեցիներն ալելուեա կերգէին ցնծութեան ատեն, հետևապէս հարկ չկայ ննջեցեալներուն և ուրիշ առթիւ երգել:

Նոյնը մտածեցին նաև հայերը Կիլիկեցւոց ատեն, ինչպէս որ Վարդան վարդ. Սաղմոսի ՃԺԸ մեկնութեան առթիւ, կըսէ «ի յիշատակ ննջեցելու ալելու չվայելէ ասել: Սոյն պարագաներու մէջ ալելուեա երգելու կամ չերգելու համար բաւական վիճաբանութիւններ կատարուած են:

Ալելուեան երեք անգամ կը կրկնուի, կամ իրարու ետեւ, և կամ ընդհատմամբ խօսքերու շրջանին («Որ վեր օրհնի») ի Գ. տունին մէջ վերջինին պէս է. ինչպէս «Ովսաննա ի բարձունս,

ալելուհա», «Բարեբանեալ եկեալ անուամբ Տեառն, ալելուհա» և «Օրհնութիւն որ գալոցդ ես անուամբ տեառն, ալելուհա»։ Աս ալ երբեակ մտածումով։ Նախ՝ «Ովաաննա ի բարձունս» երկրորդ՝ Փրկչին մարմնով գալն երգելու, և երրորդ՝ դատելու համար փառքով գալուստը երգարանելու համար։

26. Հարցերը երեք տուներէ կազմուած են և բոլոր տուներ միենոյն եղանակով կերգուին։

Երեք երեք տներէ բաղկացած ըլլալը Սրբորգութեան նըշանակ է, իսկ միենոյն եղանակով երգելը՝ երեք Անձն, մի Աստուածութիւն ըլլալուն։

27. Աւանգութեամբ, Կիրակոս պատմիչի մէկ աղօտ վկայութեամբ, Շարականներու առաջին հեղինակներն են ս. Սահակ, ս. Մեսրոպ, Մ. Խորենացի ու Յովհ. Մանդակունի, թէև ստոյգ ապացոյցներ կը պակսին, ինչպէս քանի մը անգամ ըսուեցաւ։

28. Շատ հետաքրքրական ու բաղձալի էր Շարականներու և Գանձերու մէջէն բուն հին և առաջին ըսուածներուն հեղինակը ճանչնալ. սակայն ատոնց վրայօք ձեռուրնիս եղած քանի մը անվաւեր ու յարմարցուած աւանգութիւններ արժէք չունին։ Բանասիրօրէն, այսինքն ոճի և արտայայտուած գաղափարին ու զգացման տեսակէտով կարելի է որոշել Շարականներու հեղինակները ու դարերը։ Միայն սաչափը յայտնի է, որ հին շարականները նմանութիւն են սաղմոսներու և յարմարցուած մեր կեանքին։ Ասոնք սովորաբար երեք տունէ կը բաղկանան։ Առաջին տունը սաղմոսէն առնուած է, միւս տուններն ալ կը սլարունակեն քրիստոնէութեան հիմնական գաղափարները։ Ոճի կողմէ շատ պարզ են, կարտայայտեն պարզ զգացումներ, կարճ նախադասութիւններով։ Հին արեւելեան բանաստեղծները երկար պարբերութիւններով խօսելու սովորութիւնը չունին, այլ հասարակօրէն կարճ վճռական նախադասութիւններ կը գործածեն։ Բայց որպէսզի այս նախադասութիւնները միօրինակութեամբ մտադրութիւնը չլողենցեն, զանոնք յօրինաւոր (systématique) համեմատութեամբ մը իրարու հետ կը հիւսէին։ Այսպէս այլ և այլ նախադասութիւններ բոլոր խօսքին նկատմամբ մէյմէկ անգամ կըլլան։ Սոյն շարականներու մէջ երկու զգացում կայ, նախ՝ փառաբանութեան, երկրորդ ու ակնածանք, յետոյ խնդրումածք ու ակնկալութիւն։

29. Շարականներու երգեցողութեան եղանակն հիմա-
կուրնէ կը տարբերէր: Ժամակարգութեան հին հրահանգնե-
րու մէջ գրուած է որ շարականը, սաղմոսն աւարտելէ
ետք չէր սկսուէր, այլ սաղմոսին քանի մը տունը ըսուելով կը
յարէին շարականին առաջին տունը՝ երկու կամ երեք անգամ
կրկնելով. և դարձեալ քանի մը տուն ըսելով սաղմոսէն՝ կը
յարէին երկրորդ տունը՝ նոյնպէս կրկնելով, և երբ սաղմոսը
աւարտէր, կերգէին շարականի վերջին տունը:

Այս սովորութեան հետքը կը տեսնուի հիմայ պահոց Բ.
ողորմեայի (ԲԿ.) մէջ, Վղորմեա ինձ, Աստուած իմ, ողորմեա,
զի անպատասխանի եմ և այլն, ուր առաջին տունին սկիզբը
կը դրուի ԲԿ. իմ, որ է սաղմոսին վերջին տունը, այսինքն-
քաւեան զանօրէնութիւնս իմ. Երկրորդ տունին սկիզբը կը դը-
րուի «առաւապեալք» որ է իններորդ տունին վերջինը, այս-
ինքն «լսելի արա ինձ... և ցնծասցեն ոսկերք իմ տառապեալք»
Իսկ երրորդ տունին մէջ կը դրուի ԲԿ. իմ, որ է ԺԷ. տունին
«Փրկեա զիս յարենէ... ցնծասցէ լեզու իմ յարգարու-
վերջինը. Փրկեա զիս յարենէ... ցնծասցէ լեզու իմ յարգարու-
թեան քո»: Սոյն սովորութիւնը կը ցուցնեն դարձեալ զանազան
հարցերու շատ գործատուններ, ուր գործատունին առաջին
տունին սկիզբը կը դնենք «Օրհնեցէք, ամենայն գործք տեսուն,
զՏէր, և այլն. նոյնպէս ուրիշ գործատուններու մէջ կան ԳԻ.
չերք, զՏէր օրհնեցէք». «Աղբերք, զՏէր օրհնեցէք». «Իսրայէլ
զՏէր օրհնեցէք», որ երից մանկանց օրհնութեան այլ և այլ
տուններն են:

Այս սովորութիւնը մնացած է նաև Մաղկազարդի երե-
կոյեան ժամերգութեան ատեն, ուր «Խոնարհեցո», «Ապրեցո»
սաղմոսներուն կը յարենք նոյն. օրուան ողորմեան «Ուրախ լեր»
ու Տէր յերկնից «ԶՔրիստոս թաղաւոր», քանի մը տուն սաղ-
մոսէ ետք, երեք անգամ շարականին մէկ տունը կրկնելով ըստ
Տօնացոյցին:

Ձայներու աստիճանն ալ տարբերութիւն ունէր. Գրուած
է որ «Մեծացուցէն» և «Ողորմեան» ցած պիտի երգուին ու
«Տէր յերկնիցը» բարձրաձայն, իսկ «Օրհնութեան» և ուրիշ շա-
րականներու մասին բան մըսուած չէ:

30. Հնագոյն ձեռագիր շարականներու մէջ շարականնե-
րու խորագիրն ալ ուշադրութեան արժանի է, ինչպէս Խոնարհ,
օրհնութիւն, Խորհրդ, Երգ և շարական:

«Կանոն»՝ էջմիածին գտնուած 1588 — ժէ շարականի մէջ իբրև անդրանիկ խորագիր դրուած է առաջին անգամ ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի վերագրուած շարականներու ճակատը: (Հմմտ. «Արարատ» 1894. էջ 178—179):

Նոյն շարականին մէջ «Կանոն» և «Կարգ» համագոր խորագրերը կը գործածուին միայն այն ատեն, երբ ամբողջովին կամ պակաս են իրենց հետևող օրուան տօնի պատշաճ շարականները: «Հարց» և «Օրհնութիւն» իբրև անդրանիկ խորագիր առաջին անգամ գրուած են Ը. դարուն ապրող Սիւնեաց Ստեփաննոս եպիսկոպոսի Յարութեան ութ ձայն կրճատ ձևով գրուած օրհնութիւններու վրայ: Կարգ իբրև խորագիր առաջին անգամ գրուած է ԺԱ. դարուն ապրող Պետրոս «Գետադարձ» կաթողիկոսի գրած Մարտիրոսաց ութ ձայն կրճատ ձևով շարականներու վրայ: «Երգ» իբրև անդրանիկ խորագիր դրուած է մի միայն Ներսէս Շնորհալի հայրապետին բաց ձևով գրուած բոլոր երգերու վրայ, ինչպէս «Այսօր անճատ»:

«Շարական» իբրև անդրանիկ խորագիր առաջին անգամ շարականի մէջ կերգուի Յինանց՝ կրճատ ձևով իրարու հետևելու գրուած 6 հատ «Գովեաներու» վրայ:

31. Շարականներու. ութ ձայնի բաժանումը ծագած է Կանոն—սաղմոսներէն: Ութ ձայն ու իրենց երկու դարձուածքի եղանակներն ունին նոյնպէս իրենց անուանակոչութիւնը. ինչպէս կը տեսնուի Յայսմաուրքի մէջ: «Չորս ձայնք ի չորս ի տարերց ունին զգայունքն որպէս Ա ձայնն ի հողոյն, Բ.ն ի ջրոյն. Գ.ն ի յօգոյն, Դ.ն ի հրոյն, Ե.ն յերկաթոյ, Զ.ն ի ծովու ծփանաց, Է.ն յանասնոց, Ը. ի գազանաց, Թ. և Ժ. ի հաւուց»։ «Շնորհ. և իւր պարագայ», էջ 88, Վենետիկ:

«Նրանելոյն Բարսեղի» գրուածքին մէջ զոր թարգմանած է Ստեփաննոս փիլիսոփայ, ձայները բաժնուած են 24. բառաչել, բջել, կանչել, գոչել, բնչել, մնչել, բբջել, կառնջել, մըռմոռել, ճչել, կանչել, գոհգոհել, վչել, խառնչել, հառչել, հառաչել, կաղիւնձել, հաչել, կարկաչել, սողալ և այլն:

Շարականները 20 մայր-եղանակ ունին, ասոնցմէ կեղանակաւորուին ուրիշ 20 եղանակ ալ Նթէ մանր մոռնր կղանակաւորումներն ալ նկատի առնենք՝ ընդհանուր գումարն կըլլայ 140 կամ 120:

Ըստ «Մանր ուսմունքի» ութ ձայնի եղանակաւորումնե-

ըըն և կամ մանրուսումներն են,

ԱԶ=Առաջին յայն:

1. Գշած, 2. Կիրակամաի, 3. Մասրնակ, 4. Անմեղուկ, 5. Խօսող, 6. Ձագ. 7. Մամկոն, 8. Ձագն. 9. Հիւանդ, 10. Գուսան. 11. Հոռոմ. 12. Ջուլահակ. 13. Փորակն. 14. Հոռմակ. 15. Մովսէս. 16. Աշակերտ. 17. Բրաւոր, 18. Երկաթ, 19. Պիծակ. 20. Խոռ. 21. Ծիծեռն Հաթերբեցի. 22. Աւել. 23. Թալրուկ:

ԱԿ=Առաջին իղի.—

1. Գուռ. 2. Կինայ. 3. Եկեղ. 4. Քնքշակ. 5. Գոճնակ. 6. Առաւելի. 7. Ծովցի. 8. Ջահրիկ. 9. Մեռելքաշ. 10. Ջոջատող. 11. Տարօնեցի. 12. Վաչդարձէք:

ԲԶ=Երրորդ յայն.

1. Կատուն, 2. Ջորեքաշ, 3. Արծիւ, 4. Ձագն, 5. Հովիւ. 6. Լալկան, 7. Անձեղն, 8. Զիտ, 9. Բաղէ, 10. Շահեն, 11. Ջաղացք, 12. Աւելի:

ԲԿ=Առաջ իղի.

1. Շնորհազարդ, 2. Հարնձի, 3. Մեղու, 4. Ս. Նշանեցի 5. Կարմիր վանեցի, 6. Ուղտն, 7. Կողեռն, 8. Հաս, 9. Մեծ գլուխ, 10. Խարուսիկ, 11. Ջորուկ:

ԳԶ=Երրորդ յայն.

1. Ջաւճաող, 2. Գայլ, 3. Ձակ, 4. Տաւալտողոյ, 5. Սայլ, 6. Առէջ, 7. Արջ, 8. Մշեցի, 9. Շաւառն, 10. Ձագ, Տիրոցի, 11. Սրինգ, 12. Առոյծ, 13. Ձար:

ԳԿ=Վառ.

1. Տարած, 2. Խեղեփ, 4. Մագնէ, 4. Առաւօտ-երդ, 5. Յաւնիշ, 6. Հաւտուր, 7. Յեաքաշ, 8. Գայնիկ, 9. Գաբրիէլ, 10. Միքայէլ, 11. Յեմակ, 12. Յեղմն, 13. Նղնակ, 14. Պարնկույ, 15. Վարուժեակ, 16. Անձէթ, 17. Աւելորդ, 18. Մառիչն, 19. Ջոր, 20. Տանուարակ:

ԴԶ=Չորրորդ յայն.

1. Ռամ վառ, 2. Փող, 3. Դարբին, 4. Աշակերտ, 5. Տուկատ, 6. Այսօր մտնէ, 7. Ովէսայն, 8. Աւելի, 9. Գէտ, 10. Կակժոտ, 11. Հաւ, 12. Բթեշ, 13. Ծնծղայ, 14. Ճոխ գետ, 15. Բերդ, 16. Ոլխար, 17. Յովանեցաք, 18. Ջոր:

ԴԿ=Վերջ.

1. Աղաջանք, 2. Կաղ, 3. Կիրակոնք, 4. Սարկաւաք, 5.

ձեջողն, 6. Ձագն, 7. Փող, 8. Թագաւոր, 9. Գալստեան, 10. Խաչի, 11. Աւելի, 12. Կցխակ, 13. Քրեղ, 14. Վարսեղն:

32. Մեր ութ ձայնի համապատասխան են, պարսկական, արաբական ու թրքական սա ութ եղանակները:

ԱԶ—Հեֆտիւկեան.

ԱԿ—Սիկեան.

ԲԶ—Հիււէյինի.

ԲԿ—Աճէմ.

ԳԶ—Հիճաղ.

ԳԿ—Սապահի.

ԴԶ—Նէվա—Իսվահան.

ԴԿ—Իւշշաղ:

33. Կաւանդուի թէ ս. Սահակ ու ս. Մեսրոպ յօրինեցին հայկական երաժշտական խաղերն ու եղանակները: Սակայն խաղերն ալ, եղանակներն ալ ծագումով հայացի չեն, այլ հայացած են: Երաժշտական խաղերը սեմականին եղանակաւորումները, հայացածներն են: Խաղերը ձայնանիշներ չեն, այլ ամանակներ: Եղանակներն ալ ոմանք Յունարէնէ և ոմանք ալ արևելեան մանաւանդ ասորի եկեղեցիէն փոխ առնուած են: Ասորական եկեղեցւոյ երգերու առաջին հեղինակն է Գնոստիկեան աղանդաւոր Բարդեժմանի (174—152) որդի Հարմոն: Բայց Ս. Նփրեմ (Վ. դար) այդ երգերուն տեղ ուղղափառ երգեր յօրինեց և տուաւ ժողովրդին, իսկ յունական եկեղեցւոյ երգերու առաջին հեղինակներն են Գրիգոր Նազիանցի (մեռած 390) և Մեծն Բարսեղ Կեսարացի (329—379), հռոմայական եկեղեցւոյն ալ Ս. Ամբրոսիոս (340—397): Մեծն Գրիգոր Պապը (մեռած 604): H. Petermann, ZDMG թերթին մէջ, 1851, էջ 365—72, նաև «Բազմավէպ», 1876, էջ. 399—406, մանաւանդ և «Արարատ», 1894, էջ. 176—186, 218—222. և այլն. Սահակ վրդ. Ամատունի ու Սողոմոն Ա. Ս. Սողոմոնեանի հայոց եկեղեցական եղանակներ» մակագրուած ուսումնասիրութիւնը կը ցուցնեն թէ Ս. Սահակէն յառաջ չորս ձայներ, այսինքն ԱԶ. ԲԶ. ԳԶ. ԴԶ. գտնուած են յոյն երաժիշտներու ձեռքով որոնց անունները կը յիշուին Նրահէրայն Բարդէ յաղագս չայնից Գրուածքն Ջը: Ինչպէս խաղերուն և եղանակներուն հեղինակը Ս. Սահակ չէ, (տես 27) նոյնպէս շարականներու առաջին հեղինակներն ալ չեն կրնար Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ ըլլալ, որովհետև Ս. Սա-

հակ առ Քորեպիսկոպոս կրած Գ. կանոնի մէջ (տես «Առփերը հայկականք», հատոր Բ, էջ 8) պաշտօն սաղմոսերգութեան միայն կը յիշէ: Նիշէ՝ (ը. եղանակ) «սաղմոսը էին մշտնջենաւորը՝ մրմունջը ի բերան նոցայ: Ս. դարու առաջին կիսուն այդ սաղմոսներէն ոմանք, ինչպէս են ալեկուխները, շնորհիւ ս. Սահակի ու ս. Մեսրոպի սկսան չորս ձայնով երգուիլ, մինչ անկէ առաջ պարզ արտասանութեամբ էին այս սաղմոսները:

Ութ եղանակ կայ սովորաբար, ինչպէս ըսինք, բայց Յայսմաւուրքի մէջ տեղ մը կը յիշուի 10 եղանակ: Անշուշտ երկու աւելորդ եղանակը դարձուածքի համար ըսուած է: Դիտած ենք որ արևելեան եկեղեցիներէն յունականին մէջ. տնօրինական օրերուն ինչ եղանակ սաղմոսերգութիւն կերգուի, նոյն եղանակով է նաև մեր շարականը: Հրէից պատէքին, սինակոններու մէջ երգուածներն աւագ կողմ—ԲԿ են, ծաղկազարդի համբարձին ալ, «Այսօր ընդ հրակերպեան» ԲԿ է: Նրկար պիտի ըլլար մի առ մի թուել այսպիսիները:

Շարական ուսուցանողը կը կոչուէր «փիլիսոփայ» և արուեստի գրքերը կը կոչուին «արուեստ» կիլիկեցւոց ասոն մանրուսման կեդրոն էին Արքայակաղին, Դրազարկ, Սկեւոյ, Կարմիր վանք և այլն:

34. Ոմանք կը կարծեն թէ շարականները կամ դանձերն ևէ եղանակով կ'երգուին: Սակայն և ոչ, շարականները յատուկ եղանակ ունին: Մեր երանաշնորհ նախնիք շարական մը յօրինելէն առաջ կը խորհէին թէ որ եղանակին համեմատ պիտի գրէին, այնպէս որ ԲՁ. շարական մը ԴՁ չի կրնար երգուիլ: Ասով սա կը հասկցուի որ եղանակներն ալ ունէին իրենց յատուկ տաղաչափութիւնը. նախնեաց արուեստին հմուտ անձ մը կրնայ երաժշտապետներէ աւելի, եթէ եղանակները նշանակուած իսկ չըլլան, որոշել թէ շարականն որ եղանակով պիտի երգուի:

35. Մեր եկեղեցական մատենագրութեան մէջ ամենէն գերազանցն են շարականները, իբրև պսակ Աստուածային պաշտօներգութեան: Այս գերազանցութեան պատճառներն են 1. Նրոճշտութիւն արհեստի խառնվելն որով ամէն եղանակներու զանազանութիւնը կը պատկերացընէ ութ գլխաւոր ձայնի համեմատ իրենց եղանակաւորումներով, 2. Խառն ու խառնածի վերաբերման որ իբրև հոգի միացած ձայներու եղանակին հետ կենսանորոգ կը գոլարթացնեն երգեցողը Աստուած փառաբանելու համար: Ս. Գրքի խորհրդաւոր իմաստներն օրհներգութեամբ տօնին կամ

օրուան գեղեցկապէս պատշաճեցուցած են, մանաւանդ որ շատերը Ս. Գրքէն առնուած խօսքեր են՝ օրհնեցողութեան ու եղանակութեան, որով յիշուի շարականներն արժանի է համարել Ս. Գրքի համառօտութիւնն իմաստի ու խօսքի համեմատ. 3. Հապա այն վարդապետացն ասացողներն որ խտացած են շարականներու մէջ, ինչպէս հայ Սէդեցու վարդապետութեանը ս. երորդութեան, Աստուծոյ բանին մարդեղութեան, շնորհաց ու հատուցման, ս. եկեղեցւոյ և իր խորհուրդներուն նկատմամբ, մէկ խօսքով հին և նոր աղանդաւորներու դէմ արդարութեան զէնքերը, ինչպէս որ իրենց կարգին պիտի տեսնենք: Հայ եկեղեց. մատենագրութեան մէջ բացարձակապէս չկայ գիրք մը որ շարականին չափ խտացընէ հայ. ս. եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը, ինչպէս, 1. որդւոյն յաւիտեանական ծնունդն ի հօրէ կամ բնութեան, համտ. Շնորհ. բալստման ի հօրէ, բղիւստ ի հոգւոյս: Բղիւստման ու ծնունդ համազօր: 2. Խորհուրդ Տարեղութեան Աստուծոյ բանին մասին՝ մի անձն աստուածային ի Քրիստոս՝ ընդդէմ Նեստորի և Երևու բնութեան՝ աստուածային և մարդկային՝ ընդ դէմ Նախքեայ, այս է միևնոյն Քրիստոս՝ կատարեալ Աստուած և կատարեալ մարդ: Ինչպէս «մանուկ» անժամանակ ի հօրէ, և ժամանակաւ գոյացեալ, ծնեալ լինի Աստուած և Տար, Բ. օր ծննդեան շար. օրհն. Դկ.—Վառաժքան զյաւիտեանս որդի նախայաւիտեան, այսօր յերկրի երևեալ Աստուած և Տար խորհուրդ Ս. օր ծննդեան, ողորմ. Դկ.—«Իսկապէս բանն Աստուած Տարա ի Տարսն անփոփոխ գոյով յեղեղեան»: Որդւոց որոտման, օրհն. Դկ —«Էկեղեղեանութիւն բաշխող Քրիստոս... տնօրինաբար արտասուելով... որպէս Տար հարցանէր, ո՞ր եղիք զՂազարոս.—և որպէս զԱստուած բարբառով յարուցանէր ի մեռելոց՝ զչորեքօրեայն» Ղազ. յար. հետեակ շար. ԱՁ. «այսօր գոյով,—անսկզբնակից հօր որդի, որ այսօր նախաստեղծին բնութեամբ ի կուսէն ծնար, Աստուած և Տար»: Դ. ծնդ. ողորմեա.—«զի կատարեալ էառ՝ զբնութիւն Աստուածն բան զմարդկութեան, Այսօր անճառի զօղեալ տունին մէջ,—«Հուր կենդանի որ ի մորենին վառեցաւ, զոր անվնաս յարգանդի քով կրեցեր և ծնար Աստուած և Տար, ողորմեա.—անեղանելիդ Աստուած, բանդ անմեկնելի ի հօրէ՝ ընդ ժամանակաւ լինել հաճեցար և մարմնացար ի սուրբ կուսէն՝ Աստուած և Տար յայտնեալ, Ծնդ. Ը. օր. ճաշու—անսկիզբն բանն յանսկզբնական ի հօրէ և սկզբնաւորեալ ի կուսէն մարմնոյ զգեցմամբ,

բովանդակելով յորովայնի և ընդ հօր գոլով, և սահմանեալ ժամանակաւ ծնեալ ինի Ասորուած և հարք՝ Տեառընդառաջ ճաշու Դ.Վ. մտեալ ընդ օրինօք աննիւթական հողանիւթ գոլով, զի զհողածնեալքս հօրն ընծայեցեց, Աստուածորդին որ ի ծոց հօր, տղայ քառասնօրեայ բառն ի գիրկս ծերունոյն և յայտնապէս ծանուցանի Ասորուած և հարք նոյն։—Որ առաւել քան զմարդաբէս մեծ ի ծնունդս կանանց որ Զքեզ մեզ յայտնեաց Ասորուած և հարք յերկրի երևեալ, Դիւտ. Կարապետի ողորմեա ԱԶ.—բանն անսկիզբն ի կուսէն սկզբնաւորեալ ի յերկիր մարմնով երևեցաւ, զոր տեսին քարոզք բանին ճշմարտութեան և ծանուցին տիեզերաց Ասորուած և հարք՝ որդւոց որոտման, օրհ Դ.Վ. ծանուցար տիեզերաց Ասորուած և հարք գոլով, մարմնացար ի սուրբ կուսէն ի փրկութիւն ազգի մարդկան, աւագ օրհն. Ա.Վ. ծածկեալ խորհրդոյն յաւիտենից լռեցելոյ և անճառին, ի հասանել ժամանակին պարգեւեցաւ մարդկան ազգին, էպիս քնուքնէն քնին խառնեալ անշոք ի մէջ քնուքնէն, Բ. օր փոխման, Արևելք գերարփին»։

36. Աւելցրենք նաև հայ. եկեղեցւոյ «Աստուած կատարեալ և մարդ կատարեալ» վարդապետութիւնը։ Նրեքսրբեան փառատրութիւն չոր խաչեցար։ Ս. Աստուածը կերգենք ի դէմս որդւոյն Աստուծոյ որ նաև կը խոստովանի զբանն Աստուած՝ Ասորուած սուրբ, Ասորուած հղբ, Ասորուած անհայ՝ ըստ աստուածա. յայտնութեանն, և աւելցնելով որ խաչեցար՝ յայտնի կը քարոզէ զայն բան Աստուած ըստ մարդկային բնութեան խաչեալ, ըստ հոգերգող խօսքերուն Շնորհալոյ «Սոսկալիդ Սերովբէից»--և ահաւորող Քերովբէից, խոնարհեցար ի չարչարանս չարչարէլի քնուքնէմք հարդիւն»։ Ղարձեալ՝ «Մերով քնուքնէմքն Դեմանի, Ասորուած անհայ խոստովանի»։ Իսկ ԺԴ. Ղարուն մտած է չոր խաչեցարի մէջ երգել ըստ պատշաճի օրուան հանդիսի, ինչպէս «Որ ծնար և յայտնեցար»,-- չոր եկիր և՝ գալոցդ ես»,-- չոր մատնեցար, չոր թաղեցար, չոր յարեար ի մեռելոց», չոր համբարձար, չոր յայտնեցար ի թափոր», չոր եկիր ի փոխումն», Պենտեկոստէին՝ չոր եկիր և հանգեար»։—Ուստի հայ. եկեղեցին երգելով ս. Ասորուածն ի դէմս որդւոյն Աստուծոյ, կը դատապարտէ միանգամայն Սաւիթէս և Նեստոր և Աստուածաչարչար աղանդաւորները. ինչպէս որ Տարսօնի, սոյ և Ատանայի ժողովներուն մէջ ալ պարզուեցաւ, նաև Ն. Շնորհալի հայրին Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր փեսայ Ալեքս Պրոստ-

բատորի գրած թղթին մէջ ալ, տպագր. Ս. Պետր. 1788, էջ 93. (հմտ. «Ժամակարգութեան». ներած. էջ ԺԲ—ԺԳ):

Արևելեան ու արևմտեան եկեղեցւոյ ս. հայրերը կը գործածեն խառնել, խառնում, խառնարան, աղբաւորութեան մարմն ըսնին մարմնոյ հետ միաւորութեան վրայ ճառելու ատեն, և այն՝ «նշաժառնելի, ինչո՞ւն, ոչնչութիւն», ճշմարիտը ցուցնելու համար Նեստորի դէմ, որովհետև խառնել՝ ոչ թէ խառնակել կամ շփոթել, այլ զօղել, «միաւորել» կը նշանակէ, «Որ ընդ հոգեղէն բնութեան յերոյ խառնեցեր շէշութեան հոգին» Ե. օր Պետտեկոստէի, հարց ԴՁ.

Թէոդոս Թադաւորի շարականը կըսէ անոր վրայօք. «Հիմնեցոյ զէկեղեցի, հիմնադր. ս. հաւաքոյ» որ սչ թէ կը նշանակէ աշխարհական Թադաւորն կը հիմնէ եկեղեցի կամ հաւատքն ուղղակի և անմիջապէս, այլ խօսքին լմաստ է թէ զարեպաշտ Թադաւորը յայսմ ամենայնի՝ յոր ինչ կարող էր աշխարհական իշխանութիւնն, ջանային այնու ձեռնտու լինել սրբոց հարց՝ ի վանել զմոլորութիւն հերձուածողաց և հաստատել զեկեղեցի կամ զհաւատաս:

37. Սբէոյ բարեխօսութեան. «Որ անպարագրելի աստուածութիւնդ տեսուչ և բարեխօս իւր ուխտաւորաց», Ստեփ. Նախավկ. հարց ԳՁ.—«Որք ի մահու իւրեանց կենդանացան, ելին ի կամարն երկնից. խառնեցան ի գունդ զուարթնոցն, սոցա բարեխօսութեամբ ողորմեա».—«Այսօր հրաւիրեցաւ յերկնից արքայութիւնն ս. Հռիփսիմէ—որ գտիկնութեանդ քո թողեր զփառս... բարեխօսեա». ս. Սանդուխտի մանկունք ԴԿ.—«Ճայն բարբառոյ յանապատի, աղօթիւք սորա լուր մեզ: Յովհ. զլիսամ. ողորմեա ԱՁ.—«Որ քոյին առաքինասէր... Տէր ս. Գրիգոր, անգաղար բարեխօսեա»: Ելն ի վերապէն Սրհ. ԴԿ. Ննջեցելոյ շարադանն մէջ ա՛լ խառնելու վերջին ընդհ. բողոքոսն. վերահաս դատաստանը հաւատացեալներուն առջև դնելով՝ կը յորդորեն զանոնք Քրիստոսի աջ կողմը դասուելու արժանանալ:

38. Այս եռակի տեսակէտով, այսինքն շարականներու երաժշտական արուեստին կազմութեամբը, իմաստու ասացուածքի վսեմութեամբ և հայ. եկեղեցւոյ վարդապետութեան գանձարանն ըլլալովը հայ. եկեղեցւոյ շարականները մեծ յարգ և համբաւ ունին և ոմանք եւրոպական լեզուներու թարգմանուած են, ինչպէս 1. Ֆ. Նէվպելհիկացի հայագէտին Les-

hymnes funèbres de église arménienne, L'ouvain, 1855
և L' Hymnologie arménienne. 2. Մկրտիչ Էմին ռուսերէնի
Թարգմանած է Վարդապետի, Ութօրէից, Հոգեգալստեան, Յով.
Մկրտչի, Պետրոսի և Պողոսի, սրբոց Վարդանանց, ս. Հռիփսի-
մեանց, (Մոսկուա, 1879) և 3. Վենետիկցիներն ալ լատինե-
րէնի Թարգմանած են (1877) Աստուածածնի շարականները,
Laudes et Hymni at sS. Mariae Virginis honorum. Պիոս Թ. Ի
քահանայութեան յիսնամային առթիւ, Էօթէն Պորէ հայագէտն
ալ, 1840 ին, իր ծանօթ գործին մէջ ս. Լուսաւորչի շարակա-
ն, և իտալացի Լուիճի Քարէր՝ ս. Հռիփսիմեանցը:

Ո՛չ միայն արդի ժամանակներու մէջ մեր շարականները
հայ. եկեղեցւոյ վարդապետութեան տեսակէտով մեծ յարգ և
համբաւ ունին, այլ և հին ատենն ալ, ինչպէս որ Կիռ Մա-
նուէլ կայսեր ատեն յունաց վարդապետներուն քովն ալ, Կիռ
Մանուէլ կայսրը կը գրէ Ն. Շնորհալոյն. «Մանիր դայս, զի
զգայթակղութիւնս որ կայր ի սիրտս մեր յեգ» ձեր և ի պաշ-
տամունս որ առ Աստուած՝ բշկեցաք քննութեամբ, վասն զի
ի մէջ ածաք և ծանեաք երեւելապէս ի նոցանէ»։ Սոյն խօսքը
կը յիշեցնէ Գրիգոր կաթողիկոս հաղբատացի վարդապետե-
րուն գրած թղթին մէջ. «Վկայեցին եթէ ծանեաք յերգս ձեր և
յօրհնութիւնս որ է շարականդ որ առ Աստուած զհշմարիտ
հաւատոյ ձերոյ ուղղափառ դաւանութիւն»։

39. Գրիգոր Տաթևացի ու Ստեփաննոս երէց ունին յի-
շատակարան մը «Վասն շարականաց թէ յոմէ ասացան»։
Բայց հեղինակներու անունները չփոթուած են։ Զ. օր. Մ.
Խորենացւոյ անունով կը յիշուին այնքան շարականներ, որքան
չէ գրած. մինչև անգամ մէկ շարականը կը յատկացնեն քանի
մը հեղինակներու։ Ասոնց հեղինակը բանասիրօրէն կարելի է
գտնել. Կիրակոս պատմիչ Խաչի շարականները կը վերագրէ Ս.
դարուն։ Սակայն խաչի տօները է. դարուն հաստատուած են
ու շարականներն ալ Սահակ Զորափորեցի հայրապետը գրած
է։ Անկէ առաջ Խաչի տօն հաստատուած չէր որ ասոր շարա-
կանն ալ ըլլար։

Ազաշխարութեան, մեծ պահքի շարականները ս. Մես-
րոպի անունով մնացած են, որ բանասիրական ինչ ինչ ցու-
ցումներով հաւանական չերևար։ Ս. Սահակ գրած է կրօնն,
Մաղկազարդի «Որ վերօրհնիս», Ղազարու յարութեան և Աւագ

չաբաթի շարականները, Մենդեան առաջին օրուան օրհնութիւնը խորհուրդ մեծ հարցն, իսկ Մեծօրհնները կը վերադրեն և դարու Խորենացւոյն: Սակայն և այնպէս Մեծօրհնացէն և. դարու չի պատկանիր, այլ Ը. դարուն, որովհետեւ Ը. դարէն առաջ ս. Աստուածածնի տօներէն և ոչ մէկը հաստատուած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց շարականներու կարգին մէջ:

Քիչ բացառութեամբ շարական մը գրած են, երբոր ուն տօն մը կատարուած է: Անտօն Անապատականի, Առաքելոց, Մարգարէից շարականներն ալ կը վերագրեն Մ. Խորենացւոյ, բայց ոճի տարբերութենէն կը տեսնուի որ աւելի վերջին դարերու գործ են, մանաւանդ որ այս տօները վերջերը հաստատուած են:

40. և. դարու մեր եկեղեցւոյ մէջ փայլող լուսափառ փարոսներէն ու հաստահողոյս սիւներէն մէկն էր Յովհ. Մանգակունի մեծանուն հայրապետը: Մեր հին մատենագիրներէն և ոչ մէկն որոշակի նշանակած է այս հայրապետին ճիշտ թուականն և ծննդավայրի մասին համաձայն չեն: Ստեփաննոս Ասողիկ կը գրէ թէ ծնած է Մախնոս գեղը, իսկ ուրիշներ տարբեր կը գրեն: Փարպեցւոյն չառ Վահան գրած թղթէն գիտենք թէ Գիւտ կաթողիկոսին եղբօրորդին էր սա: Ըստ հ. Բարսեղ վ. Սարգսեանի Վանագատութիւնը Յովհան Մանգակունւոյ և իւր երկասիրութեանց վրայ գործին, էջ 21, Մանգակունին ծնած է 400-ին մօտ, 450-ին քահանայ ձեռնադրուած, 454-ին Տիգրանէն վերադարձած, 484—485 կաթողիկոս և 498-ին վախճանած:

Վենետիկի վանքը, 1345-ին գրուած Մաշտոցին վրը շարադրութեան հայեցողոյն հայոց ընտիր պատառիկ մը կայ որ Յովհ. Մանգակունւոյ համար կ'աւանդէ թէ «Պէտք էր գրուէր հայ. ժամբարանի: Հ. Բարսեղ, դարձեալ նոյն գործին մէջ, էջ 26—28, դիտել կուտայ Վիշապակարանիս Վերջի բառով երկու բան կը հասկցուի. 1) ժամակարգութեան վերաբերեալ աղօթք, մայթանք, քարոզք, երգք, և ամենայն որով կը կազմուի ժամերգութեան ամբողջական շէնքը, կամ գիրքն, որ Մանգակունիէն յառաջ կամ գոյութիւն չունէր կամ որ ինչ հաւանադոյն կը թուի՝ միայն սաղմոսերգութեանց, ընթերցուածոց և աւետարանի կարգացմանց մէջ կը կայանար: 2.

Նշանագիր կամ խազ երգոց և շարականաց, ըստ ութ ձայնից: Է. Բարսեղ կեզրակացընէ թէ Մանդակունիէն առաջ ժամակարգութիւնը բաղդատամբ շատ անկազմ ու անկերպարան էր: Մանդակունին եղաւ որ մեր ժամակարգութեան բնորոշ կերպարանք տուաւ: Նախ յօրինեց խորին աղօթքներ, քարոզներ, մաղթանքներ և օրհներգներ՝ իրենց յատուկ և քաղցր եղանակներով ու խազերով, երկրորդ, այն սաղմոսականոնները, ընթերցուածքները, աւետարանները, երգերը կամ նուագներն որ իրեն ատեն կը գործածուէին անշուք ու ցրուած կերպով, գեղեցկադիտօրէն հիանալի վայելչութեամբ և հանճարեղ կերպով հիւսեց իրարու հետ: Կ'աւանդեն թէ Վանոն տապանակի տեառն, շարականը դրած ըլլայ, բայց հաւանական չերևար ոճէն դատելով: Ս. Հռիփսիմեանց համբարձին ալ Մանդակունայ կը վերագրուի, բայց ս. Հռիփսիմեանց տօնն է. դարուն հաստատուած է. հետեւապէս ս. Հռիփսիմեանց համբարձին աւելի Օձնեցուն կերեւայ, մանաւանդ որ այս հոբօրէն տաղաչափական արուեստն այբուքենական կարգաւ է: Այդ ձևը մտաւ հայոց մէջ է. դարուն: Ուրիշ շարակնոցներու մէջ Յովհ. Մանդակունայ կընծայուին այն շարականները գորոնք ուրիշներ Մ. Խորենացւոյ ու Անանիա Շիրակացւոյ կը վերագրեն: Է. Տաշեանի «ցուցակ ձեւագրաց» էջ 523. Թիւ 222, 1313-ին գրուած շարական մը հռչականուն հայրապետին կը ընծայէ Վանոն ս. Առաքելոց, Վանոն դալստեան, Վանոն Յովհ. Մկրտչի: ս. Գրիգոր Լուսավորչի «Ով երջանիկ» շարականները, թէև ոչ հարագատ:

41. Այս հայրապետէն ետքն է որ յետագայ ծաղկող մատենագիրները չեն բաւականանար լոկ հոգիներով և օրհոբիւններով, այլ կը յօրինեն շարականներ ու դանձեր որոնց ընտրութիւնն ըրաւ Բարսեղ ձոն է. դարուն որ Շիրակի դպրեւանքին առաջնորդն էր: Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոս երբ Դունայ մէջ ժողով գումարեց (645) եկեղեցական ինչ ինչ խնդիրներու կարգադրութեան համար, Բարսեղ ալ ներկայ էր այդ ժողովին, ուր իրենց յանձնուեցաւ ընտրութիւն ընել շարականներու, որոնց թիւը չափազանց չատնալով՝ ժամերգութեան խանգարման պատճառ կըլլար, այնպէս որ Վարդապետին Բագաւանի եկեղեցւոյն մէջ հարկաւոր է եղեր ութ զանա-

դան հարց փոխել: Բարսեղի ընտրած շարականները կոչուեցան ձօն—ընտիր:

Թէև ամէն շարականոցի սկիզբը ծննդեան շարականները կընծայեն Մովսէս Խորենացւոյ, նաև աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի կանոնն ալ, «Ուրախացիր, սրբուհի», սակայն Վարդան վրդ. «Անթառամ ծաղկի» տեսութեան մէջ աւելի Բարսեղ ձօն վրդ. ի կուտայ այդ շարականը: Ճրագալոյց բառը յունարէնի հետևողութեամբ եղած է: Ինչպէս նաև լատիններն ալ լատինա-հռոմէական, որովհետև ճրագալոյց հին աստեղ կը կատարուէր իրիկուան մուծին՝ ճրագները վառելով: Բայց մեր մէջ սովորութիւն եղաւ ճրագալոյց կոչել բոլոր ժամակարգութիւնն աստուածայայտնութեան նախատեսակին, նաև Զատիկինն ալ: Ճրագալոյցի տօնը հիներէն մէկն է: Հարցը ԴՁ. «Որ դասուց անիմանալին աստուածաբանօրէն բաւական նրբութիւններ կը բովանդակէ և կը մատնանշէ հեղինակին ս. Գրքի հատութիւնը: Աստուած բազմաչեայ քերովրէից անտեսանելի կ'երգէ: Անտեսանելին Աստուծոյ ստորոգելիներէն մէկն է: Հիներէն Դիոնիսիոս Ոսկեբերան, Գրիգոր Նիսացի, Եպիփան, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Կիւրեղ Սրուսաղեմացի այդ վարդապետութիւնը կը ջատագովեն: Արևմտեան վարդապետներն ալ ս. Օգոստինոս, Ամբրոսիոս ու Հերոնիմոս արևելցիներուն համեմատ են այս մասին:

Սուրբերը միայն կրնան տեսնել Աստուած այսինքն ճանչնալ անոր էութիւնը, ինչպէս մեր շարականներն ալ կ'երգեն, «Որ անպարագրելի աստուածութեանդ տեսող և բարեխօս իւր ուխտաւորաց» («հարց ս. Ստեփանոսի»), «Որ յանճանելին մերձեալ լոյս հուպ երրորդութեանդ» (մանկունք Ոսկեբերանի): «Զի լոյսն անտես իմանալի մաքուր հոգւոց փռանէլէ» (նորաստեղծեալ): Ճրագալոյցի մանկունքի մէջ կ'երգուի Աստուծոյ բանին հրաշալի ծագումը—ծնունդը, որ իբրև հուր փայլատակեալ՝ բնականաւ մարմնի մէջ, որուն համար երկինք կը ցնծար հրեշտակներով և երկիրս ալ հրեշտակներու յայտնութեամբ կ'ուրախանար: Եւ ս. Աստուածածնի բարեխօսութիւնը խնդրելով՝ զայն կը կոչէ «անհաս տնօրինութեան մայր և բոլորից փրկութեան մայր»:

Վարդան վ. Բարսեղ ձօնի կ'ընծայէ նաև Յարութեան հարցերը: ԲԿ. ԴՁ. ԳԿ. ԴՁ. ԴԿ. հարցերն իրենց ոճի վանմու-

Թեամբ գերազանց ասացուածքներով կ'երևան որ Բարսեղ Ճօնի պիտի ըլլան որ է. դարուն միակ շարականագէտ ու երգահիւսը կ'երևայ հայոց մէջ:

42. Հին հայերէնն որ Զ. դարուն մարը մտնող արևու մը պէս իր ճառագայթները ժողովելով հորիզոնէն կը հեռանար, լիալիր լուսնի մը ճաճանչներով երևան եկաւ է. դարուն մէջ. Այս դարը մեծ կարևորութիւն ունի թէ՛ հայերէն լեզուի պատմութեան և թէ՛ եկեղեցական տեսակետով: Լեզուի տեսակետով կարևոր է, որովհետև սահմանագլուխ մ'է հին հայերէնի կամ գրաբարի ու հին աշխարհաբարի կամ նախնեաց ռամկօրէնի միջև: Դրաւոր լեզուի մէջ կը մտնեն ռամկօրէն բառեր ու ոճեր, գրաբարի անկում: Եկեղեցական տեսակետով ալ կարևոր է, որովհետև Զ. դարուն մարմին առած հայ եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութիւնը կը կատարելագործուի, եկեղեցական նշանաւոր դէպքեր կը զատահին, նուիրական երգեր կը շատնան և զանազան տօներ կը հաստատուին:

43. Զ. դարուն վերջերը կրկին կաթողիկոսութիւն ունէինք, որուն պատճառը յունաց Մօրիկ կայսրն էր: Սսիկա, Մովսէս Բ. կաթողիկոսին ի հեճուկս, որ չընդունեց կայսեր առաջարկութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին մասին, և որուն կաթողիկոսութեան առաջին տարիները կարգադրուեցաւ հայոց տոմարը, Աւանցի մէջ Յովաննէս անունով մէկը կաթողիկոս դրաւ, իսկ Մովսէս Դուինի մէջ մնաց կաթողիկոս:

616-ին Աբրահամ Ժայրայեղ հակաքաղկեդոնեան կաթողիկոսին վերջին տարիները ջնջուեցաւ Աւանցի կաթողիկոսութիւնն և դարձեալ մէկ ընդհանրական կաթողիկոսութիւն մնաց: Այս կաթողիկոսին ատեն, 596-ին վրացի Կիւրիոն եպիսկոպոս որ Մովսէս կաթողիկոսին ձեռնասուն էր, աշակերտն ու կաթողիկոսաւանի երևելի անձերէն մէկը, Դրանիկ եպիսկոպոս, Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելով՝ վրացիները հայոց եկեղեցւոյ իրաւասութենէն բաժնեց:

Դ. Խաչկունց.

(40 շարունակուի)